

Ufuk Er

*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Tarih Bölümü Öğrencisi

Giriş

Çanakkale Kara Muharebeleri içerisinde 25 Nisan 1915 tarihinde yarımadaaya ayak basan Müttefik ordularının, Gelibolu Yarımadası'ndan tahliyesi ilk etapta 20 Aralık 1915 tarihinde Anafartalar ve Arıburnu bölgelerinden olmuş, daha sonra ise 9 Ocak 1916 son birliklerin de Seddülbahir bölgesinden ayrılmasıyla birlikte yarımadaanın tahliyesi tamamen gerçekleşmiştir. Böylece Müttefik ordularının karaya ilk ayak bastığı yerlerden biri olan Seddülbahir bölgesi, aynı zamanda son ayak bastığı yer olarak Çanakkale Kara Muharebeleri'nin hem başlangıcı hem de sonu olmuştur. Bu tahliye sadece Türk tarafı için değil genel olarak Birinci Dünya Savaşı'nın seyrini değiştiren hadiselerden biri olarak savaşın tüm tarafları için oldukça önem taşımaktadır. Bu çalışmada tahliyenin üçüncü ve son aşaması olan Seddülbahir bölgesinin tahliyesi incelenmeye çalışılacaktır.

Yenilginin Kabulü: Tahliye Kararının Alınması

Yarımadada işlerin beklenildiği gibi gitmediğini Ian Hamilton, İngiliz Savaş Bakanı Kitchener'e ve kabineye 17 Ağustos 1915'te çektiği telgrafla duyurdu. Hamilton'un 95.000 kişilik takviye isteği, İngiltere için oldukça buhranlı bir döneme işaret ediyordu. İngiliz kabinesi, Hamilton'un isteğinin dörtte birinin gönderilebileceğine karar verdi. Ancak Hamilton'a göre bu Gelibolu'da ilerlemek için yeterli değildi. Bunun üzerine de Anafartalar'da Yusufçuk Tepe'de cereyan eden muharebelerde alınan sonuçlar Hamilton'u büyük bir takviye olmadan başarı sağlanamayacağına ikna etti. Gönderilen az sayıda takviye birlikle sadece savunmada kalılabileceğini ve belki de Suvla bölgesinin de tahliye edilmesi ihtimalini düşündü. Taarruz harekâtı başladığından beri kayıplar 40.000'i geçmişti.[1]

Savaşın doğal zorlukları olan salgın hastalıklar, fizikler zorlukları bir yana özellikle koloni askerlerinden bazıları neden ve niçin savaştıklarını sorgular olmuştu.[2] Bu durum doğal olarak ordu içerisindeki morali etkiliyordu. Hamilton, ordudaki bu negatif havayı kırmak için sık sık cepheyi ziyaret etmişti, ancak olumlu yönde bir değişim görünmüyordu. Üstelik artık bazı subaylar da başarısızlığı kabullenmeye başlamıştı.[3] Eylül ayı başında Hamilton için büyük bir umut olan Fransızların bölgeye takviye birlik gönderme planının da gerçekleşmeyeceği öğrenildi. Bu durum Hamilton'un Kitchener'e olan güvenini de büyük ölçüde sarsmıştı. Ona göre Kitchener artık başkalarını harekete geçirme yeteneğini kaybetmiş bir devlet adamıydı.[4]

Yine eylül ayı başında Bulgaristan, Sırbistan'ın işgali motivasyonu ile Almanlar ve Avusturyalılar ile anlaşarak savaşa dahil oldu. Bu durum karşısında Müttefikler, Sırbistan'ın işgalini önlemek için artık pek de fazla umutlarının kalmadığı Gelibolu'daki askeri birlikleri Balkanlara göndermeye karar verdi. Bu durum hem Hamilton hem de yarımadadaki müttefik varlığı için sonun başlangıcı olacaktır. Bu karara rağmen Hamilton yeni birliklerin gönderilmesi için kabineye ısrarcı oluyordu. Bu ısrar Londra tarafından bir komuta sorunu olarak algılandı ve Hamilton'a karşı güven hızla yitirmeye başlandı.[5]

Bu durumlar karşısında Londra'da ilk defa tahliye gündeme gelmiş oldu. Kitchener, 11 Ekim'de Hamilton'a telgraf çekerek tahliyenin doğuracağı zayıyatı sordu. Bu telgraf Hamilton'u oldukça kızdırmıştı, Gelibolu'yu boşaltmanın akıllıca bir şey olmayacağını böyle bir girişimde kuvvetlerin yarısının kaybedileceğini ve Çanakkale'nin dünyanın en kanlı trajedisine dönüşebileceğini söyledi. Bu uzlaşmaz yanıt zaten güven kaybetmekte olan Hamilton'un sonunu hazırladı. Bir günah keçisi arayan Londra ve Çanakkale Boğazı Komitesi, Hamilton'u 15 Ekim'de Akdeniz Sefer Gücü Komutanlığı'ndan aldı.[6]

Yerine Sir Charles Monro getirildi. Monro, tahliye düşüncesine yatkındı. Esas zaferin batı cephesinde kazanılacağına inanıyordu ve Gelibolu'yu gereksiz bir oyalanma olarak görüyordu. Bu nedenle de her bir personel ve aracın batı cephesinde kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Monro, göreve geldikten sonra 30 Ekim'de Seddülbahir ve diğer bölgelerdeki komutanlarla konuşup Kitchener'e bir rapor yazdı. Raporda tümenlerin çoğunun uygunsuz olduğu, Türklerin, siperlerde daha avantajlı durumda olduğunu ve Bulgaristan yoluyla Almanya'dan cephane getirdikleri durumda onları siperlerden atmanın olanaksız olduğunu yazdı ve yarımadanın tahliyesini tavsiye etti.[7]

Tahliyenin artık sürekli dile getirilmesi sonucunda savaş komitesi Kitchener'ı Gelibolu'ya gönderdi. 11 Kasım'da Kitchener, Mondros'ta Monro ile buluştu daha sonra da Gelibolu'daki durumu incelemek için savaş bölgesine gitti. Durumu yerinde gördükten sonra, 15 Kasım'da verdiği raporda tahliyenin gerçekleşmesi teklifini komiteye ilettiler. Ancak tahliyenin etkilerini bir nebze de olsun hafifletmek için Arıburnu ve Anafartalar'dan çekilmeyi, Seddülbahir'in ise elde tutulması gerektiğini söyledi.

Görüntü 1: 11 Kasım 1915'te Mondros'ta Kitchener, Monro ve Edward Altham ile Konuşuyor[8]

Lord Curzon bu teklife karşı çıktı ancak sadece kararın daha geç alınmasını sağlayabildi. Bu geçen süre zarfında yarımada çok şiddetli fırtınalar oldu, siperleri sel bastı, iki tarafta da boğularak ve donarak zayıyatlar verildi.[9] Hava şartları tahliyeyi zor kılarsa da gerekliliğini ortaya koydu. 30 Ekim'den sonra hava şartları düzeldi ve nihayet 8 Aralık'ta tahliyeye karar

verildi. Plan, Anafartalar ve Arıburnu'nun boşaltılmasına yönelikti. Tahliye büyük bir titizlikle yürütüldü. Türk tarafının anlamaması için askerler tahliye edilirken ayaklarına keçe bağlandı, gemiler gün aydınlanmadan bölgeden ayrılıyordu. Siperde hala asker var gibi görünmesi için bir çeşit damlama ağırlık düzeneğiyle kendi kendine ateş alan silahları siperlere yerleştirdiler. Geride Türklerin kullanabileceği hiçbir eşya bırakmamaya çalıştılar. Yiyecekler karıştırıldı ve parafinlendi, konserve etler bozulması için delindi.

Bir asker hatıratında kum torbalarını bile kullanılmaması için yırtıklarını yazmıştı.[10] Aynı durumu İzzettin Çalışlar da askerlerin bölgeden çekilmesinden sonra bölgeye gittiğinde günlüğüne 23 Aralık 1915 tarihinde yazmıştı.[11] Sonuç olarak 20 Aralık 04:00'te Arıburnu ve Anafartalar bölgesinden müttefik orduları ayrılmıştı. Böylece Çanakkale Kara Muharebeleri'nin kuzey bölgesinde savaş sona ermiş oldu.

Görüntü 2: Türk Tarafını Yanıltmak İçin Tahliye Sırasında Kurulan, Damlama Yöntemi ile Suyun Ağırlığını Kullanarak Bir Süre Sonra Kendi Kendine Ateş Almasını Sağlayan Silah Düzeneği, “Drip Rifle”[12]

Müttefik Ordularının Tahliyesinde Son Aşama Seddülbahir

Arıburnu ve Anafartalar'ın boşaltılmasından sonra Seddülbahir'deki Kolordu Komutanı Francis Davies, Seddülbahir'in terk edilmeyeceğini bölgedeki askerlere moral verircesine ilettili: “*Mevziler terk edilmeyecektir, yarımada Türklere karşı Britanya İmparatorluğu'nun şerefini koruma görevi VIII. Kolorduya verilmiştir.*” Ancak bu mağrur söylemin geçerliliği pek uzun sürmedi. 23 Aralık'ta Sir William Robertson İmparatorluk Genelkurmay Başkanlığı'na seçildi. O da Monro gibi Gelibolu seferine pek sıcak bakmayanlardandı. Tahliyenin resmi olarak kesinlik kazanması 28 Aralık günü Robertson'un Monro'ya telgrafıyla olmuştur.[13] Bilahare tahliye çalışmalarına başlandı. Malzemelerin ve askerlerin nasıl taşınacağına dair görüşmeler yapıldı. Monro, Birdwood ile arasında geçen toplantıda hızın birinci öncelik olduğunu, malzeme ve mühimmat hırsı ile hareket edip askerlerin

canının tehlikeye atılmaması gerektiğini söyledi. Öte yandan gizlilik çok önemliydi. Türkler, yarımadanın kuzeyinin boşaltılmasından sonra Seddülbahir’de de bir tahliye bekliyorlardı. Hatta bir Türk firarisi kendi taburunun küçük birliklerle İngiliz siperlerini kontrol etmeye başladığını söylemişti.[14]

Fransız birlikleri İngilizlerden önce yarımadayı boşalttılar. 3 Ocak tarihine kadar yarımadadan tüm Fransız birlikleri çekilmiş oldu. 47.000 kadar ölü veya yaralı kayıpları olmuştu. Artık yarımadadaki tahlisiz bozgunun emekli olarak sırayı İngilizlere bırakmışlardı.[15]

Tahliye döneminde oluşan sessizliği Türklerin garipsememesi adına büyük siperlerde sessizlik nöbetleri yaptırılıyordu. Tahliyenin büyük bir gizlilik içinde yürütülmesi için malzeme yığınlarının ortasından malzeme alınıyor, böylece yığın azalıyor gibi görünmüyordu. Tahliye edilen askerlerin ayaklarına keçe ve kum torbaları bağlanıyor, kuzeyde olduğu gibi kendi kendine ateş eden “drip rifle” düzenekleri kuruluyordu. Aynı zamanda tahliye fark edildiğinde Türklerin saldırılarını önlemek için ön siperlere mayın ve bubi tuzakları yerleştiriliyordu. Malzemelerinin taşınabilir olanlarını taşımaya, taşınamayan örneğin büyük ve ağır topların ise bırakılarak imha edilmesine karar verildi.[16] 7 Ocak sabahı yarımadadaki asker mevcudu 19.000’e kadar indirilmişti.

Türk tarafında, düşmanın kuzeydeki bölgelerden çekilmesi Seddülbahir’den de çekilebileceği görüşünü doğurdu. Bu nedenle güney grubundaki 4 tümen ve diğer 8 tümenin, Almanya’dan geleceği vaat edilen teçhizatlar ile donatılarak büyük bir Türk taarruzu planlanmıştı.[17] Bu taarruza hazırlık olarak daha küçük ölçekli bir taarruz gerçekleştirildi. Bu müttefikler için beklenmedik bir Türk taarruzu idi. 2 saatlik topçu hazırlık ateşinden sonra Zığınsırtı üzerinde İngiliz sol kanadına yönelen bir taarruz başladı. Ancak taarruz beklenen etkiyi yaratmadı donanmanın ateş desteği sağlamasıyla birlikte Türk taarruzu sona ermiş oldu.[18]

Ancak bu taarruz Türk tarafının tahliyeden haberdar olup olmadığı sorunu akıllara getirdi. Siperlerde özellikle askerler arasında böyle bir söylenti zaten dolaşıyordu. Türk siperlerine atılan bir konserve et kutusu birkaç gün sonra taşla doldurulmuş halde geri gelmiş ve içine “*Gittiğinize üzülüyoruz, sizinle Süveyş’te görüşürüz.*” mesajı bırakılmıştı. Askerler Türklerin tahliyeden haberdar olduğunu düşünmeye başlamıştı.[19] Gerçekten de Türk tarafında 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders, Müttefik ordularının kuzeyden zayıtsız çekilmesinden sonra Seddülbahir’de de aynı sonucu almak istemediği için düşmanın tahliyesini hissedilir hissedilmez takip edilmesi için emir vermişti ve 7 Ocak’ta bir taarruz düzenlemişti.[20]

7-8 Ocak gecesi hareketsiz geçti. Bu tahliyenin daha hızlı yapılmasına neden oldu. 9 Ocak’ta sabaha karşı son olarak General Mavde ve emrindekiler tahliye edildi. Böylece 28 Aralık’ta başlayan tahliyede 9 Ocak 03.45’e kadar 35.286 er ve subay, 3689 at ve katır, 127 top, 328 araba, 1.600 ton cephane ve araç-gereç Türk birliklerine fark ettirilmeden Seddülbahir’den ayrılmış oldu.[21] Tahliye esnasında ve öncesinde askerlere taşınamayacak şeyleri tahrip etme emri verilmişti, buna hayvanlar da dahildi. Ancak çoğu asker hayvanları vurmaya yanaşmadı hatta biri er günlüğüne “*Türklerin bu atlara iyi bakacağını biliyorum o yüzden bolca samanla onu salıverdim.*” yazmıştı.[22]

Türk birliklerinin harekete geçmeleri açılan ateşe karşılık bulamayınca oldu ve hemen ileri atıldılar. Ancak müttefik orduları tahliyede başarılı oldular, gün aydınlanınca bir nakliye gemisinin Türk topçusu tarafından vurulması ve gemilere asker taşıyan bazı layterlerin dışında tahliyeye müdahale başarılı olmadı.[23] Bu nedenle tahliyenin tamamen zayıtsız

olduğu yaygın bir yanlış anlatımdır, küçük de olsa zayıflar verilmiştir. Bu sırada Mustafa Kemal Bey (Atatürk) Çanakkale bölgesinden ayrılmış ve İstanbul'a gitmişti. Salih Bozok anılarında Mustafa Kemal ile görüşmeleri sırasında Çanakkale'de düşmanın denize döküldüğü bilgisi geldiğini, Mustafa Kemal Bey'in buna inanmadığı ve düşmanın kendiliğinden çekildiğini söylediğini, daha sonra da düşmanın gerçekten kendiliğinden çekildiğini teyit ettiklerini anlatıyor. Mustafa Kemal Bey tahliye hakkında Salih Bozok'a şunları söylemiştir: *"Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım sıkıldı. Çok da yorgun olduğum için izin alarak İstanbul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım. Burada bulunmaklığım benim için bir talih eseridir."*[24]

Müttefik ordusu yarımadaı tamamen boşalttığında artık sırada karada bırakılan cephanelerin ve araçların tahrip edilmesi, patlatılması vardı. Gemilerden karaya ateş açılarak bu cephanelerin patlatılması sağlandı. Bu patlamalar öylesine büyüktü ki kızıl alevler gökyüzüne ulaşıyordu.

Görüntü 3:

Müttefik Ordusu Çekilirken Karada Kalan Malzemenin Tahrip Edilmesi İçin Ateş Açılması[25]

Böylece 25 Nisan 1915'te başlayan Çanakkale Kara Muharebeleri, 9 Ocak 1916'da Müttefik ordularının mağlup edilip, tahliye edilmesiyle sona erdi. Aynı gün Liman von Sanders yayınladığı bir emir ile Çanakkale bölgesinin savunmasını Mirliva Cevat Paşa komutasındaki Çanakkale Grubu'na bıraktı. 5. Ordu bölgeden ayrıldı, Sanders 15 Ocak'ta Albay Kazım (İnanç) ile birlikte Çanakkale'den İstanbul'a hareket etti.[26]

Tahliyenin Basına Yansımaları

İşgal kuvvetlerinin Seddülbahir bölgesini terk etme kararları ve uygulamalarıyla ilgili basın yaygın organlarına çeşitli yansımalar olmuştur. Tahliye haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla şehir sancaklarla donatılmış ve kutlamalara başlanmıştır. Öğrenciler ve askerler şarkılar söyleyip sokaklarda dolaşmıştır. Müdafaa-i Milliye, Donanma, Hilal-i Ahmer Cemiyetleri ve esnaf, tüccar cemiyetlerinin katılımıyla kutlamalar yoğunlaşmıştır. Toplanan insanlar

Nuruosmaniye, Çemberlitaş, Divanoğlu yoluyla Harbiye Nezareti önüne gelmiş ve tezahüratlarda bulunmuşlardır. Kutlamalar olduğu gün okullar tatil edilmiş ve cami minarelerinde ve yangın kulelerinde ışıklandırmalar yapılmıştır. Türk tarafındaki bu coşkulu havaya karşın İngiliz basınında ise hükümet sert bir şekilde eleştiriliyor, binlerce askerin ölümünden sorumlu tutuluyor ve halkı kandırmakla suçlanıyordu.[27]

Türk basınında kazanılan zaferin yanında İngilizlerin kayıplarına da dikkat çekiliyordu. Donanmanın kayıpları manşetten verilmişti.[28] Aynı zamanda İngilizlerin bıraktığı harp malzemeleri ve araç gereçler gazetelerin ilk sayfalarında kendine sürekli yer bulmuş, elde edilen ganimetlerin ne olduğu uzun uzun yazılmıştır.[29] Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinde de basın bu zafer üzerinde durmuştur. Alman İmparatoru, Osmanlı padişahına telgraf çekip şükranlarını iletmiş, Alman basını İngilizlerin bu yenilgi karşısında nüfuz ve itibar kaybettiğini, bu durumun Müslüman ülkelerde fark edileceğini düşünmüştür. Avusturya basınında Türklerin kazandıkları bu zafer ile sadece İngiltere ve Fransa'yı değil Rusya'yı da yendiklerini belirten haberler yazılmıştır. Bulgaristan basınında ise Türklerin bu zaferi övgüyle karşılanmaktaydı ve Gelibolu Yarımadası'nın tahliyesi, tüm balkanların İtilaf Devletleri'nce boşaltılacağı fikrini doğurmuştu.[30] O sıralarda savaşın doğrudan tarafı olmayan Amerika Birleşik Devletleri basınında New York Times ise İngilizlerin çok titiz bir çalışma, bu kadar asker ve mühimmata rağmen başarılı ile gerçekleştirdikleri tahliye harekâtını ön plana çıkarıyor ve bunu başaran komutanların hizmetlerinden dolayı övgüye layık olduklarını belirtiyordu.[31] Daha sonra ise General Monro'nun başarılı tahliye hakkındaki demeçlerine yer vermişlerdi.[32] Türk mizah basınında da zafer ve tahliye konusu işlenmişti ve karikatürlere yansımıştı.

“Osmanlı askeriyle Alman askerleri, Gelibolu'dan kaçan İngiliz'e diyorlar ki: Hey bana bak! Kaçyorsun ama Balkanlarda yine görüşürüz!”[33]

Hacivat ve Karagöz Kaçan Müttefik Ordusunun Arkasından Denize Dökülen Şapkalardan Kimin Olduğunu Bulmaya Çalışıyor[34]

Sonuç

9 Ocak 1916'da son askerin de yarımadadan ayağını çekmesiyle İtilaf Devletleri, kendilerini tahmin etmedikleri bir yenilgiyle karşılaşmış bir vaziyette buldular. Çanakkale Seferi, bazı İngiliz tarih yazıcıları tarafından kaçan çok büyük bir fırsat, erişilmeye çok yakın bir kıvılcık gibi anlatılmıştır. Bu fırsata erişilmemesinin sebebi ise birkaç stratejik hata ve devlet adamlarının başarısız politikası olarak gösterilmiştir.[35] Seferin aslında büyük bir kayıp olmadığı geniş anlamda İngiltere için büyük harbin kazanılmasına yardımcı olduğu şeklinde bir eğilim de mevcuttur.[36] Ancak bunlar başarısızlığı, taktik sapmaları haklı gösterme çabalarıdır.[37]

Yarımadanın tahliyesinin sonuçlarına İngiltere üzerinden bakacak olursak: Toplamda yüz bini aşan ölü ve yaralı dışında İngiltere'nin iç siyasetinde de başarısız Çanakkale Seferi büyük bir yer tutmaktadır. Örneğin, muharebelerin başlangıcında deniz bakanı olarak görev yapan Winston Churchill, Çanakkale Seferi'nin en büyük destekçilerinden ve Çanakkale Boğazı'nın geçilerek İstanbul'un kolayca düşürülebileceğine inanıyordu. Ancak seferdeki başarısızlık kariyerine büyük bir darbe vurmuştu. Öyle ki Akdes Nimet Kurat'tan aktaran Şevket Süreyya Aydemir'in yazdığına göre Churchill, Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'e - Çanakkale'yi kastederek- "*Senin baban siyasi hayatımı tam 20 yıl geriye attı.*" demiştir.[38] Gerçekten de Churchill, bu sefer sonrası kabine dışına itilmiştir.

Gelibolu Seferi'nin başarısızlığı elbette ki doğrudan Birinci Dünya Savaşı'nı etkilemiştir. Boğazların kapanmasıyla İstanbul düşmemiş, Rusya ile bağlantı sağlanamamış ve Orta Avrupa'da ve Balkanlar'da İtilaf Devletleri, İttifak Devletleri'ni sıkıştırılamamıştır. Böylece savaş iki buçuk yıl uzamıştır. Öte yandan Çanakkale Seferi, müttefiklerin beş yüz bin üzerinde askerinin meşgul olmasını sağlamış ve bu da diğer cephelerde onlara dezavantaj yaratmıştır. Ancak elbette ki aynı dezavantajlı durum Türk tarafı için de geçerlidir. Modern Türkiye için de bu tahliyenin, dolayısıyla Çanakkale Kara Muharebeleri zaferinin en önemli kazanımlarından biri, Çanakkale bağrından Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal'i çıkarmasıdır.

Ekler

Ek 1: Teke Koyu'ndaki Tahliye Hazırlıkları[39]

Ek 2: Suvla'daki Tahliye Sırasında Gemiye Yükleme Yapılması[40]

Ek 3: Fransız Askerlerinin Tahliye Edilmeden Hemen Önce Çöplükteki Görüntüsü[41]

4: Tahliye Esnasında Gemiye Askerlerin Taşınması[42]

Ek

Ek 5: Tahliye Sırasında Teke Koyu'nda Yaralı Arkadaşını Gemiye Taşıyan Bir Asker[43]

Ek 6: Tahliye İçin Kurulan İskeleler[44]

Dipnot

- [1] C. F Aspinall-Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale: Gelibolu Askeri Harekâtı*, İstanbul: Arma Yayınları, 2005, C. 2, s. 407.
- [2] A. Mete Tunçoku, *Çanakkale 1915: Buzdağının Altı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2007, s. 159.
- [3] Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 409.
- [4] Nigel Steel, Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, İstanbul: Yeni Binyıl, t.y., s. 263.
- [5] Robin Prior, *Gelibolu: Mitin Sonu*, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2012, s. 296.
- [6] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 267.
- [7] Peter Hart, *Gallipoli*, London: Profile Books, 2011, s. 399.
- [8] Imperial War Museum (IWM), Q 13585.
- [9] Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 481.
- [10] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 277.
- [11] İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaşın Günlüğü*, İstanbul: YKY, 2000, s. 130.
- [12] Australian War Memorial, G01291.
- [13] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 282.
- [14] Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 517.
- [15] Major Keith A Lawless, *The Evacuation Phase of the Gallipoli Campaign of 1915*, Pickle Partners Publishing, 2015, s. 45.
- [16] *a.g.e.*, s. 519.
- [17] Fahri Belen, *Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, İstanbul: Yeditepe, 2009, s. 154.
- [18] *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 5. Cilt 1. 2. 3. Kitapların Özetlenmiş Hali*, Ankara: ATASE Yayınları, 1997, C. 5., s. 231.
- [19] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 285.
- [20] Maurice Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi Çanakkale Seferi*, çev. Murat Karataş, Çanakkale: ÇOMÜ Yayınları, 2008, s. 149.
- [21] Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 528.
- [22] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 290.
- [23] Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe, 2006, s. 131.
- [24] Salih Bozok, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: Doğan Kitap, 2001, s. 56.
- [25] IWM, Q 13680.
- [26] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, *a.g.e.*, s. 233.
- [27] Mücahit Özçelik, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basımına Yansımaları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, C. 13, S. 18 (2015), s. 456.
- [28] İngiliz Donanmasının Silsile-i Zayıatından, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Ocak 1916.
- [29] Seddülbahir Ganaimi, *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Ocak 1916, Seddülbahir Meşher-i Ganaim, *Tasvir-i Efkâr*, 12 Ocak 1916.
- [30] Özçelik, "a.g.m", s. 458.
- [31] Gallipoli Retreat Lauded by Asquith, *New York Times*, 11 Ocak 1916.
- [32] Quitted Gallipoli in Spite of Gale, *New York Times*, 12 Ocak 1916.
- [33] Servet-i Fünun, C. 50, sayı 1285 (3 Şubat 1916).
- [34] Karagöz, C. 8, Sayı 826, (19 Ocak 1916).
- [35] Henry Woodd Nevinson, *1915 Çanakkale Seferi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019, s. 339.
- [36] Aspinall-Oglander, *a.g.e.*, s. 538.
- [37] Steel, Hart, *a.g.e.*, s. 300.
- [38] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985, C. 3., s. 221.
- [39] IWM, Q 13692.
- [40] IWM, Q 13667.

[41] IWM, Q 13710.

[42] Bibliothèque Nationale de France, département Estampes et photographie (BNF), EI-13 (478).

[43] IWM, Q 57910.

[44] BNF, EI-13 (477).

Kaynakça

Arşivler

Australian War Memorial
Bibliothèque Nationale de France
Imperial War Museum

Sürelî Yayınlar

Karagöz (19 Ocak 1916)
New York Times (11-12 Ocak 1916)
Servet-i Fünun (3 Şubat 1916)
Tasvir-i Efkâr (12 Ocak 1916)
Tercüman-ı Hakikat (11 Ocak 1916)

Kitaplar ve Makaleler

ASPINALL-OGLANDER C. F, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale: Gelibolu Askerî Harekâtı*, İstanbul: Arma Yayınları, 2005.
AYDEMİR Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
BELEN Fahri, *Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, İstanbul: Yeditepe, 2009.
Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 5. Cilt 1. 2. 3. Kitapların Özetlenmiş Hali, Ankara: ATASE Yayınları, 1997.
BOZOK Salih, *Yaverî Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: Doğan Kitap, 2001.
ÇALIŞLAR İzzettin, *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, İstanbul: YKY, 2000.
HART Peter, *Gallipoli*, London: Profile Books, 2011.
LARCHER Maurice, *Büyük Harpte Türk Harbi Çanakkale Seferi*, çev. Murat Karataş, Çanakkale: ÇOMÜ Yayınları, 2008.
LAWLESS Major Keith A, *The Evacuation Phase of the Gallipoli Campaign of 1915*, Pickle Partners Publishing, 2015.
NEVINSON Henry Woodd, *1915 Çanakkale Seferi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
ÖZÇELİK Mücahit, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C. 13, S. 18, ss. 447-464, 2015.
PRIOR Robin, *Gelibolu: Mitin Sonu*, Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2012.
SANDERS Liman von, *Türkiye'de Beş Sene*, İstanbul: Yeditepe, 2006.
STEEL Nigel, Peter HART, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, İstanbul: Yeni Binyıl, t.y.
TUNÇOKU A. Mete, *Çanakkale 1915: Buzdağının Altı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.